

1 2005
9522к

АХМЕТ

БАЙТҰРСЫНҰЛЫ

3

1. 2005/05/01

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
МӘДЕНІЕТ, АҚПАРАТ ЖӘНЕ СПОРТ
МИНИСТРАЛЫ

КОПИРОВАНИЕ
ЗАПРЕЩАЕТСЯ
ЖИЛДЫ

3

ҚАЗАҚСТАН

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ
МӘДЕНІЕТ, АҚПАРАТ ЖӘНЕ СПОРТ
МИНИСТРАЛЫ

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
МӘДЕНИЕТ, АҚПАРАТ ЖӘНЕ СПОРТ
МИНИСТРАЛІГІ

АХМЕТ

БАЙТҰРСЫНҰЛЫ

КӨП ТОМДЫҚ
ШЫҒАРМАЛАР
ЖИНАҒЫ

М.О.ӘУЕЗОВ АТЫНДАҒЫ ӘДЕБИЕТ
ЖӘНЕ ӨНЕР ИНСТИТУТЫ
ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ
ҰЛТТЫҚ КІТАПХАНАСЫ

АХМЕТ

БАЙТҰРСЫНҰЛЫ

3

Тіл-құралы

АЛМАТЫ "АЛАШ" 2005

ББК 83.3 (2 Каз)

Б 20

“Алаш мұрасы” сериясының редакция алқасы:

М. Құл-Мұхаммед, Е. Қосубаев, Ф. Әнес, С. Қасқабасов,
М. Қойгелдиев, З. Қабдолов, С. Қирабаев, К. Нұрпейіс,
Р. Нұрғалиев.

Жауапты редакторы: А. Ісімақова.

**“Тіл – құралын” құрастырып, төте жазудан түсіріп,
ғылыми түсініктемелерін жазғандар:**

А. Ісімақова, К. Мустафаева, А. Хаван, Р. Имаханбетова.

Байтұрсынұлы А.

Б 20 **Бес томдық шығармалар жинағы.** – 3-т. Тіл –
құралы (қазақ тілі мен оқу-ағартуға қатысты
еңбектері) – Алматы: “Алаш”, – 2005. 352 бет.

ISBN 9965-669-12-0

Ахмет Байтұрсынұлы – қазақ балаларының ана тілінде сауат алуына арналған алғашқы әліппелер мен қазақ тілі грамматикасын танытатын тұңғыш оқулықтардың авторы, қазақша сауат аштыру мен қазақ тілін пән ретінде оқыту әдістерін баяндайтын құралдардың да иесі. Бұл жинақта “Тіл – құрал” оқулықтары мен методикалық құралдардың қолда бар басылымдарының мәтіндері толық ұсынылып отыр.

С 4602020400 хабарландырусыз – 2005
00(05)-04

ББК 83.3 (2 Каз)

ISBN 9965-669-21-X (Т3)

ISBN 9965-669-12-0

© Байтұрсынұлы А.

© Әдебиет және өнер
институты, 2005

© “Алаш” баспасы, 2005

ТУҒАН ТІЛІМ*

Кенің бай, келімің мол, туған тілім,
Дыбыстың теріп сөз ғып, буған гүлін
Қайырған қайдағыны жүйрік ең сен,
Мен тосып құтыла алмас қусам білім.

Қонып тұр, ордаң міне, жаңа жұртқа,
Салып тұр ұлың «қазақ» козін сыртқа.
Жау болсаң, жақындама, аулақ жүр деп,
Ел болсаң, есігім бос, ен деп ұлтқа.

Балықтай жүзіп адам, құстай ұшқан,
Түндігің ашулы тұр күн – батыстан.
Ғылым мен кереметтің кенін тапқан,
Нұр кірер білім, өнер мол жақ тұстан.

Кірлетпей келген сақтап анам бұрын,
Орданды шала қоймас енді құрым.
Алыстан әлде қандай жат көргенсіп,
Кіргендер тамсанатын танып сырын.

Біреулер мұнараға «мінетін-ді»,
Құрындай деп жыр дегбеге күлетін-ді.
Биіктен төмен түсіп қарағанда,
Көзінің жаңылғанын білетін-ді.

Кемсініп көбің ордамды адасқандар!
Тіліме жау боп найза қадасқандар!
Бір айттым, екінші айтам, бұл үшінші,
Жорта бер, жолың алыс, адассандар.

Мен болман болдырамын «татар» десең,
Мен жатпан «бір бөлменде» жатар десең!
Өтпеймін тамағыңнан «жұтам» десең,
Жолым бір, қолым міне, «қатар» десең!

[Байқаушы.]

* Ескерту! Бұл өлең қазақ жұрты жаңа жазу, яғни, тоте жазуға көшкен тұста корші елдердің наразылығына орай шығарылған. Өлең 1916 жылы “Қазақ” газетінің 167-санында жарық корген.

«ТІЛ – ҚҰРАЛЫН» ШЫҒАРУШЫЛАРДЫҢ АЛҒЫ СӨЗІ

Ахмет Байтұрсынұлы – Мұхтар Әуезов айтқандай, қазақ халқының «рухани көсемі». «Ұлт ұстазының» ұланғайыр еңбегі сан саладан көрінеді.

«Ана тілі» деген терминнің авторы А. Байтұрсынұлы қазақ балаларының ана тілінде сауатын ашып, қазақ тілінде оқуын жалғастыруға көп жөне нақты күш жұмсаған ағартушы қайраткер. Осы мақсатты орындау үстіне ол қазақ тілін, оның дыбыстық жүйесі мен грамматикалық құрылысын баяндап, талдап-танытқан зерттеуші әрі сол зерттеулерінің негізінде «Әліппе» мен тұңғыш ана тілі оқулықтарын жазды.

Қазақстан Республикасы Ұлттық білім, ғылым академиясының А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты А. Байтұрсынұлының қазақ жазуы мен емлесі, фонетикасы мен грамматикасы, терминологиясы мен методикасы жөнінен жазғандарын өз алдына бөлек дайындап, 1992 жылы жеке бір басылым етіп шығарды.

Бұл жинақта А. Байтұрсынұлының қазақ тілін пән ретінде оқытатын тұңғыш оқулықтар – «Тіл – құралдың» үш бөлімі беріліп отыр.

А. Байтұрсынұлы оқулықтарының бірнеше басылымы (кейбірі 6–7 реттен) болғаны мәлім. Мұнда бұлардың бір-бір басылымы ғана ұсынылды, тек «Тіл – құралдың» фонетикаға арналған I бөлімінің ең алғашқы 1914 жылғы және 1925 жылғы 5-басылымы салыстыру үшін қатар жіберілді. «Тіл – құралдың» 2-бөлімінің 1915 жылғы тұңғыш басылымы ұсынылып отыр. «Оқу құралы» мен «Тіл – құралдың», «Баяншы» мен «Сауат ашқыштың» барлық жылдардағы ба-

сылымдары қолымызға түгел түспегендіктен, олардың арасындағы айырмашылықтар көрсетілген жоқ. Бұл — арнайы жүргізілетін келешектің ісі. Айырмашылықтар, өзгерістер оқулықтардың құрылымынан гөрі мазмұнында: талдауларда, терминдер мен жеке сөздердің қолданысында, иллюстративтік материалдарда кездеседі. Мысалы, осы кітапта ұсынылып отырған 1-нші жылдық «Тіл — құралдың» 1914 және 1925 жылғы басылымдарын салыстырып қарасақ, «Алғы сөздің» өзінде айырмашылық бар. «Кітаптың «Тіл — құрал» деген аты қандай жат көрінсе...» деп басталатын таныстыру ең алғашқы басылымында орын алса, 1925 жылғыда бұл жоқ. Сондай-ақ, алғашқы басылымда автор әріп пен дыбыс деген атауларды ажыратпай, дауысты әріп, дауыссыз әріп деп қолданған болса, кейін дауысты, дауыссыз болатындар әріп емес, дыбыстар деп түзетеді. Дыбыстардың классификациясында да өзгешеліктер бар. 1914 жылғыда сонор у мен й дыбыстары жарты дауыстылар деп көрсетілсе, 1925 жылы бұлар дауыссыздардың қатарында берілген немесе 1914 жылғы оқулықта ұяң дыбыстар деп ж, р, з, л, м, н, ң дыбыстарын көрсетсе, 1925 жылы ұяң деп м, н, ң, дыбыстарын атайды. Бұл өзгерістер зерттеушінің іздену үстінде болғандығын көрсетеді.

Автордың екі кітабы әзірге Алматы, Мәскеу, Санкт-Петербург, Уфа қалаларының кітапханаларынан табылмады. Олар: «Нұсқаушы», «Әліппе астары».

А. Байтұрсынұлы мұрасы араб графикасымен жазылғаны мәлім. Бүгін қалың жұртшылық бұл жазуды оқи алмайтындықтан, ғалым мұрасы түгелімен қазіргі графикаға көшіріліп беріліп отыр. Оқулықтардағы әріптерді немесе буындарды үйреткен тұстарында араб әріптерінің таңбалары жазылып, олардың осы күнгі түрі жақша ішінде көрсетілген. Бұл оқулықтардағы мәтіндердің арабша жазылуы берілген жоқ.

XX ғасырдың 10–20-жылдарындағы қазақ әдеби тілінің лексикалық және орфографиялық нормаларында қазіргіден өзгеше түсетін тұстар бар. Мысалы, осы күнгі қолданысымызда *сурет, дәреже, және, ойткені,*

сөйткені, өйтін, сөйтін, қайтін, хат, халық, хабар, лақ, ру, рас түрінде жазылуы нормаға айналып қалыптасқан сөздер А. Байтұрсынұлы кітаптарында және сол кездегі баспасөз беттерінде *сүгірет, даража, жана, ұйткені, сүйткені, үйтін, сүйтін, қалық, қат, қабар, ұлақ, ұру, ырас* вариантында жиі қолданылған (ал 1912–1915 жылғы басылымдарында *хат, халық, һәм, һәр* т. б). Бұл сөздер кей жерлерде түпнұсқа бойынша жазылса, кей тұстарда нормаға сай қалыпқа сүйендік. Сол сияқты енді бірқатар сөздер бірде *магана*, бірде *магына, хәріф – қарып – хәріп* түрінде екі-үш вариантта ұшырасады. Бұлардың да әр кітаптағы жазылу түрі сақталғанын ескертеміз. Бірге, бөлек, дефис арқылы жазылатын сөздердің бірқатары қажет жерлерінде түпнұсқадағы қалпын сақтап жазылды, ал көпшілігінде қазіргі жазу нормасымен жіберілді. Мысалы, *әр қайсы, алып сатар* деп жазылған сөздер *әрқайсы, алыпсатар* деп қосылып жазылды. Сол сияқты араб жазуымен шыққан кітаптар мен газет-журналдарда екі түбірден жасалған адам, жер-су аттары көбінесе бөлек, кейде дефис арқылы жазылған. Мысалы: *Тор айғыр, Қара Жігіт, Қызыл-Орда* бұл кітапта жалқы есімдер түпнұсқада қалай жазылғанына қарамастан, осы күнгі емле нормасы бойынша жазылды.

Қазіргі оқырмандарға түсінікті болуы үшін кейбір басылымдарда араб, енді біреулерінде *арап* түрінде жазылған сөз осы күнгі көзіміз үйренген *араб* тұлғасында жазылды. А. Байтұрсынұлы ұсынған қазақ жазуында осы күнгі дара *и, дара у* әріптерімен таңбаланатын тұстар *ый, ій* (ي, ي), *үү, үү* (و, و) әріптерімен жазылатын ереже әңгіме болатын тұстарда немесе қазақ сөздерінің буындалуын үйрететін жерлерде түпнұсқаша жазылды: *сыйыр, қыйын, бууын, гүүіл*. Ауыспалы шақтық есімшенің жұрнағы көбінесе *-түн, -түн* (*баратүн, келетүн*) түрінде жазылғанымен, түпнұсқадағы бұл орфограмма сақталмай, қазіргі нормамен *-тын, -тін* болып жазылды.

Тыныс белгілеріне келгенде, мүмкіндігінше олардың түпнұсқадағы қолданысы сақталды, ал көп реттерде

мәтін түсінікті оқылуы үшін біраз тыныс белгілері, әсіресе бастауыш пен баяндауыш арасында келетін сызықшалар, қыстырма, қаратпа сөздерді ажырататын үтірлер қойылды.

Осы күнгі емлеміз бойынша қатаң *n* әрпі жазылатын тұстарда араб жазулы қазақ емлесі *b* таңбасын қолданған: **ساب** (*саб*), **تابقان** (*табқан*), **جوسبار** (*жосбар*), **ماقبال** (*мақбал*), мұндай сөздерді тек *b* әрпін үйрететін тұстарда түпнұсқаша жазып, қалған мәтіндерде осы күнгіше *n* әрпімен бердік. Сол сияқты қазірде *я*, *ю* әріптерімен жазылатын сөздер арабша *ya*, *yu* (**يا، يو**) таңбаларымен берілген, бұлар да тек осы таңбаларды үйрететін оқулықтар мен жазу ережелері немесе буын құрылымы сөз болған тұстарда түпнұсқаша қалдырылып (*айаз*, *сайа*, *қойу*), мәтін ішінде қазіргіше *я*, *ю* әріптерімен жазылды. А. Байтұрсынұлы грамматикасында жіктік жалғаудың II жағының тұлғасы қазіргідей *-сың* емес, *-сын* түрінде берілген (*сен барасын*, *сен не сұрап тұрсын* дегендерде), бұл өзгешелік сақталды.

Орыс тілінен енген сөздер көбінесе қазіргі жазылуымен берілді, тек кейбіреулерінің ғана түпнұсқадағы түрі көрсетіліп, жақша ішіне қазіргі таңбалануы беріліп отырды. Мысалы: *кәператсийе* (кооперация), *цифр* (цифр) т. б.

Ахмет Байтұрсынұлының қазақ тілімен оқу-ағарту саласына қатысты еңбектері жинақталған «Тіл тағылымы» («Ана тілі» баспасы, 1992 ж.) кітабын негізге ала отырып, оларды сол басылымдардың түпнұсқаларымен қайта салыстырып, жіберілген орфографиялық қателер, түсіп қалған сөздер, грамматикалық қателер түзетіліп, сөз тіркестері мен сойлемдер өз қалпына келтірілді.

Текстологиялық салыстырудың нәтижесіндегі анықталған ғылыми мәліметтер жинақтың соңындағы «Ғылыми түсініктемеде» жан-жақты көрсетіледі.

Ертеде тоталитарлық идеология салдарынан «Ахмет Байтұрсынұлы» болып жазылып жүрген автордың тегі, оның өз төл туындыларында қолданылған қалпына сай өзгертілді. Яғни, «Байтұрсынұлы Ақымет» деген мұсылман жолымен қойылған аты-жөнін қайта қалпына келтіруді бүгінгі ұрпақтың ата-баба алдындағы пары-

зының бір өтемі деп түсінгендеріңіз жөн. Десе де, бүгінгі нормаға сәйкестендіріп, Ақыметті – Ахмет деп жаздық.

Сондай-ақ, 1992 жылы жарық көрген «Тіл тағылымының» жүйесін сақтай отырып, шығарушылардың алғы сөзін және академик Рабиға Сыздықтың «А.Байтұрсынов» атты ғылыми мақаласын негізге алдық. Осы жинақта берілген «Тіл – құралдың» (1914, 1915, 1925: екі басылымы) мәтіндері, жинаққа енбеген 1922 жылғы: екі басылымы, 1927 жылғы басылымдардың мәтіндерімен салыстырылып, қарастырылды.

Ұлттық кітапхананың сирек қор бөлімінде «Тіл – құрал» оқулығының әр жылдардағы жарық көрген басылымдары тіркелген. Яғни, 1914-1928 жылдар аралығында аталмыш оқулықтың (үш кітап) 25 рет басылғаны анықталып отыр.

«Ана тілі» деген терминді ұсынған, қазақ тілтану, әдебиеттануы ғылымдарының негізін қалыптастырып берген А.Байтұрсынұлының әр сөзін түпнұсқасына сай орнына келтіруін басты мақсат деп санадық.

Тәуелсіздік заманның ғалымдары «Ұлт ұстазы» деп мойындап, дәріптеген А.Байтұрсынұлының «Тіл – құралы» атты ғылыми еңбегі ғалымның зерттеушілік ойларының халықтың білім беру саласына, қазақ баласының білімін, ілімін ашуға бағындырылғанының нақты дәлелі екені анық.

Нағыз ғылыми еңбек оз ұлтына, еліне қызмет ету қажеттілігінен тууы абзал екенін А.Байтұрсынұлы осы «Тіл – құралымен» ғылыми қауымға үлгі етіп бергендей. Олай болса, А.Байтұрсынұлы ұсынған қазақ тілін оқыту жүйесін, тіл үйретудегі басты құралдың осы уақытқа дейін А.Байтұрсынұлыны екеніне айтылмай қолданып келген терминдерінің қасиетін қадірлеп, меңгеретін кез келгені баршаға аян.

А.Байтұрсынұлы қазақша әліппе жасап, яғни, араб алфавитінің негізінде ұлттық әліппеге реформа жасап, өзгеріс енгізіп, қазақ тіл білімінің терминдерін алғашқы болып қалыптастырып және оның негізгі салаларын: Дыбыс жүйесін (фонетика); Сөз жүйесін (морфология); Сөйлем жүйесін (грамматика) тұңғыш рет

зерттеп, ғылыми негізін салып берді. Бұл іргелі зерттеулер бірнеше оқулыққа арқау болып, кезінде өз замандастары тарапынан лайықты бағасын алып қана қоймай, күні бүгінге дейін маңызын жоғалтқан жоқ.

А.Байтұрсынұлының лингвистикалық еңбектерінде бүгінгі қазақ тілі теориясының негізі қаланып, бізге үйреншікті категориялар алғаш рет қалыптастырылып, қолданысқа енгізілді.

Теоретик А.Байтұрсынұлы таза ғылыми зерттеулермен шектелмей, күнделікті сұранысты өтейтін оқулықтар жасау арқылы да білім беру саласына нақты үлес қосуға мән бергені, яғни ғылыми зерттеулердің нәтижелерін қолданыстан шықпайтын өміршең оқулықтары арқылы қалың қазақ елінің игілігіне асыруы — шынайы зиялы іскерліктің үлгісі болып қала бермек.

А.С.Ісімақова,
филология ғылымдарының докторы

АХМЕТ БАЙТҰРСЫНҰЛЫ

(Өмірі мен қызметі туралы)

Ахмет Байтұрсынұлының еңбек жолын ағартушылықтан бастауының үлкен мәні бар. Өткен ғасырдың соңы мен үстіміздегі ғасырдың бас кезінде қазақ интеллигенциясы қалыптаса бастағаны мәлім. Петербор, Омбы, Қазан, Уфа, Орынбор, Троицк т. б. қалаларда оқып, мұсылманша немесе орысша білім алған қазақ жастары шыға бастады. Олар дәулетті де, шағын да, кедей де ортадан шыққандар болғанымен, едәуір білім алғандарының көбі әкімшілік, сот, орындарында қызмет етіп, бас пайдасын, өз мүддесін коздейтін болды. Ахмет Байтұрсынұлының өз тілімен айтқанда, «байға мал, оқығанға шен мақсат боп, жұрттың қамын ойлайтын адам аз боп» тұрғанда, оқу-білімнен кенде, қараңғы қазақ қауымының сауатын ашып, білім беру жолын қалап алғандардың бірі, бірі ғана емес, бірегейі Ахмет Байтұрсынұлы еді. Ағартушылық ісі сол кезеңдегі қазақтың әлеуметтік тіршілігінде ең қажет, ең игілікті әрекет болатын.

1895—1909 жылдарда А. Байтұрсынұлы Қостанай, Ақтөбе, Қарқаралы уездерінде ауылдық, болыстық мектептерде бала оқытады, екі сыныптық училищелерде сабақ береді. Бұл жылдардың ішінде А. Байтұрсынұлы Қостанайдан Омбыға барып, қазақ халқының тарихын, этнографиясын, фольклорын, тілін зерттеуші А.Е.Алекторовпен танысады. Мұхтар Әуезовтің жазғанына қарағанда, оның бұл танысуы қазақ халқын оқу-білімге тарту жөніндегі миссионерлердің ниет-пиғылдарын жақын білуіне көмектеседі, соның нәтижесінде өзінің бұл мәселедегі көзқарасы мен мақсатын айқындай түседі. (М. Әуезов. Аханның елу жылдық тойы (юбилейі). — «Ақжол» газеті, 4 ақпан 1923 жыл, № 270).

Бес жылдай (1913–1918) уақыт өз қаражатымен, сол кезең үшін үлкен тиражбен (8000 дана) шығып тұрған «Қазақ» газеті ең алдымен, қазақ халқының ұлттық азаттығы мен мәдени әлеуметтік дамуы үшін күрескен және қазақ қоғамының мүдделерін көздейтін проблемалар көтеріп, оларға әлеуметтік үн бере білген орган болды. Газет әсіресе, тіл мәселесін бірінші орынға қойды. Қазақ тілін сақтап, әрі қарай дамыту керектігін, ол үшін қазақ балалары сауатын ана тілінде ашып, ана тілінде оқу керектігін, ұлт мектептеріндегі оқу-тәрбие ісін дұрыс жолға қою қажеттігін жиі жазды.

А. Байтұрсынұлы 1920 жылдардың басынан бастап әр түрлі мемлекеттік басқару істеріне, қоғамдық жұмыстарға араласа жүріп те, оқытушылық, ұстаздық қызметін тоқтатпаған. Ол 1921–1926 жылдары Орынбордағы Қазақтың халық ағарту институты деп аталатын оқу орнында, 1926–1928 жылдары Ташкенттегі Қазақ педагогика институтында қазақ тілі мен әдебиетінен сабақ береді, лекция оқиды. 1928 жылдың соңында, қыркүйек айында Алматыда Қазақ мемлекеттік университеті деп аталған жоғары оқу орны ашылады. Бұған сабақ беруге Мәскеу, Ташкент сияқты орталықтардан мамандар шақырылады. Солардың бірі болып Ташкенттен А. Байтұрсынұлы келеді. Қазақ мемлекеттік университеті директорының 1928 жылғы қазан айының 15 жұлдызындағы № 14 бұйрығымен осы жылғы қазанның бірінен бастап Ахмет Байтұрсынұлы қазақ тілі мен әдебиетінің профессоры болып жұмысқа алынады. Бұл жоғары оқу орны осылайша «университет» деп (ҚазМУ) 1930 жылдың 24 желтоқсанына дейін аталып келіп, 1930 жылғы желтоқсанның 25-сіндегі бұйрығымен (№ 114) «Қазақтың мемлекеттік педагогикалық институты бойынша» деп жариялайды. Бұл кейінгі Абай атындағы пединститут (ҚазПИ) еді.

ҚазПИ-де А. Байтұрсынұлы 1929 жылғы шілденің 5 жұлдызына дейін істейді. 1929 жылы маусымның 2 күні тұтқынға алынғандықтан, қызметтен босату туралы ректордың бұйрығы шығады. Ал тұтқынға алыну тарихы мынадай еді:

1920 жылдардың соңғы кезіндегі Қазақстан Компартиясының, бірінші хатшысы Ф. И. Голошекин 1919 жылғы ВЦИК-тің қаулысына және В. И. Лениннің «көшпелі халықтардың малын тартып алып, кедейлерге бөліп беруге асықпау керек» деген ескертпесіне

қарамастан, 1928 жылдың күзінде Қазақстанда мал-мүлік конфискациясын жүргізіп, әрі қарай астық дайындауды тездету мақсаты деп «Голощекиннің қызыл керуені» деген науқанды іске асырғаны, сөйтіп, қазақ елін мейлінше тонап, ашаршылыққа ұшыратқаны белгілі. А. Байтұрсынұлы қазақ даласында жүргізілген бұл конфискацияны жұтпен бірдей деп ашық айтты! Сұлтанбек Қожанов: «Жетті [елді] күйзелтулер!» деп тікелей наразылық білдірді. «Кіші Октябрь» деп аталған осы саясатының теріс болғанын сезген Голощекин өзіне қарсылық білдірген қазақ қайраткерлері мен интеллигенттеріне «ұлтшыл» деген айып тағып, олардың көзін біржола жоюды қолына алды. Әсіресе, төңкеріске дейін қалыптасқан қазақ зиялыларына шүйіліп, ОГПУ олардың 30-ға жуығын қамауға алады. Солардың бірі — «ұлтшылдардың рухани көсемі» Ахмет Байтұрсынұлы 1929 жылдың 2 маусымында ұсталып, өзі Архангельск облысына, отбасы — жұбайы Александра (Бадрисафа) мен қызы Шолпан Томск облысына жер аударылады.

А. Байтұрсынұлының «ағартушылыққа байланысты білдірген ойлары мен істеген істері тек оқу-білімге шақырумен тынбайды. Ол қазақ даласындағы мектептердің жайын, бала оқытудың жолдарын газет-журналдар беттерінде нақтылы сөз етеді, әсіресе бұл реттегі Қазан төңкерісіне дейінгі хал-жағдайды жақсы көрсетеді. 1913 жылы «Қазақ» газетінде «Оқу жайы» деген бас мақала жарияланады. Мұны жазған А. Байтұрсынұлы болатын. Бұл мақалада оқу-білімнің қажеттігін халықтың экономикалық тұрмыс жағдайымен байланыстырып дәлелдейді: *«Қазақ жерінде өндіріс жоқ, шикізатын сатады, ал сол шикізаттан жасалған өнімді 2–3 есе қымбат түрде сатып алады. Бұл — надандықтан келген кемшілік»*, — дейді. «Надандық» деп отырғаны, әрине, білім-ғылымнан қалыс қалушылық. Ал қалыс қалуға үлкен себеп — қазақ жерінде мектептер өте аз дейді. Оның үстіне сол мектептерде бала оқытатын мамандардың да өте тапшы екенін ашып айтады. Оның тапшы болу себебінің бірі — оқытушылар даярлайтын оқу орындарына, мысалы, Орынбордағы Учительская школаға қазына есебінен (яғни, стипендия алатын) 7–8 орын ғана берілетіндігі, оқуға түскісі келген балалар өз қаражатымен оқуға тиіс болатындығын айтады. Қаражаты бар ауқатты қазақтар баласын ақша

жұмсап оқытуға ынталы еместіктен, кедейлердің шамасы келмегендіктен, сол школаға жылына оқуға түсуге 50–60 бала келсе, солардың тек төртеу-бесеуі ғана түсетіндігін баяндайды. (Орысша оқушылар. [Бас мақала]. – «Қазақ», 1913, № 26, 15 тамыз).

Қазақ халқы қараңғы дегенде, кінә халықта емес, сол қараңғылықтан құтқаратын мүмкіндіктердің жоқтығында екендігін «алты миллион қазаққа алты ат жегіп, тарта алмады деп өкпелеу жөн бе?» деп келісті сауал қояды.

Балаларға білім берудің бірінші басқышы – бастауыш мектеп. Сондықтан А. Байтұрсынұлы оқу-білімнің осы бірінші сатысына қатты назар аударады. 1914 жылы «Бастауыш мектеп» атты көлемді мақаласын жариялайды. («Қазақ», 1914. № 61, 9 мамыр). Мұнда автор қазақтың бастауыш мектептері қандай болуы керек деген мәселе қойып, сол кездегі қазақ жеріндегі ауыл мектептерінің жай-жағдайы мәз емес екендігін, оларда программа, оқу құралдары дегендердің жоқтығын, мұғалімдердің жетіспейтіндігін айтады. Бастауыш мектеп миссионерлік саясаттан аулақ болуы керек дей келіп, халық сауатын ана тілінде ашуы керек, атап айтқанда бастауыш мектеп «бес жылдық болсын, алғашқы үш жылда балалар ана тілінде, кейінгі екі жылда орысша оқысын деген ұсыныс білдіреді. Бастауыш мектептерде: оқу, жазу, дін, ұлт тілі, ұлт тарихы, есеп, жағрапия, шаруа-кәсіп, жаратылыс [тану] пәндері жүретін болсын» деп нақты ұсыныстар айтады.

Оқу мәселесін А. Байтұрсынұлы жан-жақты сөз етеді. Бірде: «Қазақта балаларды оқытатын әзірге жо-сықтар (программалар) мен кітаптар (оқулықтар) жоқ» дей келіп, оларды жазу қажеттігін және арнаулы педагогтік білім алатын оқытушылар даярлау керектігін жазса, енді бірде, «білімнің бас құралын – кітап» деп, «білім конкурсы» дегенді жариялау арқылы да оқу-ағарту ісін жандандыруға болатынын айтады.

А. Байтұрсынұлы ағартушылық қызметін Алашорда үкіметі кезінде де, Қазан төңкерісінен кейін де ешбір тоқтатпаған. «Алашорда» кеңесінің (үкіметінің) Оқу-ағарту жайындағы комиссиясының председателі болып, қазақ халқының жаппай сауатын ашып, білім беру программасын жасайды. Ал 1919 жылдардан кейін, Кеңес үкіметі тұсында да, әсіресе алғашқы кезеңде қазақ даласында оқу-ағарту ісінің экономикалық жағынан

әлде де қиыншылық кешіп отырғанын, ол үшін не істеу керек екендігін «Қызыл Қазақстан», «Жаңа мектеп» сияқты журнал беттерінде білдіріп отырған. Мысалы, 1923 жылғы «Қазақ арасында оқу жұмыстарын қалай жүргізу керек» деген мақаласында: *«Школдар ашуға үкіметтің шамасы келмейтіндігі анықталып отыр, үкімет 2116 кісінің ғана расходын котермекші, ал балаларды тегіс оқытуға 20,000-нан артық кісі керек. Сондықтан бір ауылнай, не бір болыс ел күш біріктіріп, байға байша, кедейге кедейше үй басына салық салып, сол жиналған салықты оқытушылардың һәм басқа қызметкерлердің, ақысына, школдың керек-жарағына жұмсауға міндетті болып, жергілікті оқу болімдерімен договор жасап, школ ашу керек. Ол школдардың жанында интернаттар ашу керек»* деп жазды. («Қызыл Қазақстан» журналы, 1923, № 14).

Осы айтылғандардың барлығы А. Байтұрсынұлының оқу-ағарту жайындағы ой-пікірлерін, қозғарасын, тілекталаптарын танытады. Өткен ғасырдың II жартысынан бастап көтерілген оқу-ағарту мәселесі қазақ қоғамы үшін әлеуметтік мәндегі үлкен проблема болса, оны іс жүзінде қолға алған тұңғыш ағартушы Ыбырай Алтынсарин екендігін білеміз. Осы салада одан кейінгі нақты іс істеген екінші адам («екінші Алтынсарин») Ахмет Байтұрсынұлы болды. Ол — халықты оқуға шақырған, білім-ғылымның қажеттігін түсіндірген жалаң үгітші емес, қазақ арасында ағартушылық жұмыстарын, жалпы мектеп ісін жолға қоюға көп күш салған, бала оқытып, ұстаздық еткен тәжірибелі жан. Сонымен қатар, ол — оқу-ағарту ісін жолға қою үшін қажет өзге де іс-әрекеттерді қолға алған қайраткер. Бұл іс-әрекеттер: қазақ жазуына лайық графика түзу, жазу тәртібі — емлені жасау, қазақша сауат ашатын «Әліппе» жазу, ана тілін танытатын мектеп оқулықтарын жазу, бала оқытудың әдістерін көрсету. Осы орайда Ахмет Байтұрсынұлы қазақ мәдениеті көгінде жалаң ағартушы болып қана емес, ғалым-ағартушы болып та көрінді. Ол қазақ тілі мен әдебиетін пән ретінде қазақ тілінде тұңғыш баяндаушы ғалым.

А. Байтұрсынұлы — қазақ тілін зерттеуші. А. Байтұрсынұлы мұғалімдер даярлайтын оқу орнын бітірісімен, 1895-інші жылдардан бастап бала оқытуға кіріседі. 13—14 жыл бойы (1895—1909 жылдар арасында) ауылдық, болыстық бастауыш мектептер мен 5—6

жылдық екі сыныптық училищелерде мұғалім болып істейді. Бала оқыта жүріп, сол оқыту ісіне қажетті жағдайлар (нәрселер) жайын ойлайды. Ең алдымен, қазақ балаларының сауатын қазақша ашатын ұлттық жазу таңбалары (графикасы, сол кездегі термин бойынша «әліп-би») бар ма, екіншіден, оқыту жүйесі жолға қойылған, үкімет тарапынан ашылған мектептер бар ма, үшіншіден, ондай әліпбиі мен мектебі болған күнде қазақ тіліндегі «Әліппесі» («Букварь» оқулығы) мен ана тілі оқулықтары («Грамматика» кітаптары) бар ма, баланы ана тілінде оқытудың тиімді әдістері қайсы — міне, осыларға назар аударады. Әрине, бұлардың бірдебіреуінің жоқ екенін біледі және осыларды дүниеге келтіргенінше, жүзеге асырмайынша, қазақ даласындағы оқу-ағарту ісін дұрыс жүргізу мүмкін емес екендігін жақсы түсінеді. Енді ол «барымен базар» болып, күнделікті бала оқытумен қатар, жоғарыда айтылған жоқтарды түгендеуге кіріседі. Атап айтқанда, А.Байтұрсынұлы 1910 жылдардан бастап қазақ жазуымен (графикасымен) айналыса бастайды. Сол күнге дейін өзге түркі халықтары сияқты, қазақтар да пайдаланып отырған араб таңбалары таза сол күйінде қазақ тілі үшін қолайлы емес екендігін біліп, оны қазақ тілінің дыбыс жүйесіне икемдеп, қайта түзуді қолға алады. Ол үшін алдымен қазақ тілінің фонетикалық құрамын зерттеуге кіріседі.

1929 жылы 1 мамырда өз қолымен жазған (орыс тілінде) «Өмірбаянында»: «...1901 жылдардан бастап, бала оқытқан кездерден бос уақыттарымда өз бетіммен білімді толықтырдым, әдебиетпен шұғылдандым. Ал Орынборға келгеннен кейін ең алдымен қазақ тілінің дыбыстық жүйесі мен грамматикалық құрылысын зерттеуге кірістім. Одан кейін қазақ алфавитін және емлесін ретке салып, жеңілдету жолында жұмыс істедім. Үшіншіден, қазақ жазба жұмысын бөгде тілдік қажетсіз сөздерден арылтуға, синтаксистік құрылысын өзге тілдердің [жағымсыз] әсерінен тазартуға әрекеттендім. Төртіншіден, «қазақ прозасын» (яғни, іс қағаздар тілін, публицистика мен ғылыми тілін) жасанды кітаби сипаттан арылтып, халықтың сойлеу тәжірибесіне икемдеу үшін, ғылыми терминдерді жасауға кірістім және стильдік оңдеу үлгілерін көрсетумен шұғылдандым» деп жазады. (Архив КазПИ им. Абая. Опись Л-1, связка № 6 «Б», д. 209).

Қазақ тілінің дыбыс жүйесі мен оны таңбалайтын әріптер туралы пікірлерін ол 1912 жылдан бастап «Айқап» журналы мен «Қазақ» газетінің беттерінде білдіре бастайды. «Айқаптың» 1912 жылғы 9–10 нөмірлерінде «Шаһзаман мырзаға» атты көлемді мақала жазып, онда: қазақ дыбыстарын білдірмейтін **ا**, **ح**, **ج** және жуан *m*, *s*¹ сияқты араб таңбаларын қазақ алфавитіне енгізбеу керектігін, сөздің тұтас жіңішкелігін білдіру үшін оның алдына дәйекші дейтін таңба (◌) қою қажеттігін дәлелдейді. «Қазақ» газетінің 1913 жылғы 34-інші және әрі қарайғы сандарында «Жазу мәселесі» деген үлкен мақала жариялап, онда кейбір дауысты дыбыстарды (**ق**, **ع**, **ي**, **و**) таңбалау жайындағы өзінің пікірлерін айтады.

Әрі қарайғы ізденістерінде араб графикасын қазақ жазуы үшін былайша лайықтап алуды ұсынады: 1) Араб алфавитіндегі жуан дыбыстарының таңбаларын алмау. 2) Қазақ тіліндегі *ы*, *е*, *и*, *о*, *ү*, *у* дыбыстарының әрқайсысына таңба белгілеу. 3) *К*, *г* дыбыстарынан басқа дауыссыз дыбыстармен келген сөздердің жіңішкелігін (яғни, қазіргі *ә*, *е*, *і*, *у* дыбыстарымен айтылатындығын) білдіру үшін сөздің алдынан дәйекші таңба қою. Бұлайша түзілген алфавиттің сауат ашудың дыбыс жүйесі әдісіне сай келетіндігі байқалады.

А. Байтұрсынұлының араб жазуын қазақ тіліне икемдеген нұсқасын қазақ жұртшылығы, әсіресе мұғалімдер қауымы ешбір талассыз қабылдады, себебі Байтұрсынұлының реформасы қазақ тілінің табиғатына сүйеніп, ғылыми негізде жасалған болатын. Сонымен қатар, оның 1912 жылдардан бастап ұсынған, осы алфавитті негізге алған жаңа жазуы (ол «Жаңа емле» деп аталды) іс жүзінде қолданыла бастады. 1915 жылы осы емлемен (жазумен) 15-тей қазақ кітабы басылып шығыпты және бұл жазуды («Жаңа емлені») 1912 жылдардан бастап мұсылман медреселері мен қазақ-орыс мектептері де қолдана бастапты.

«Жаңа емлені» А. Байтұрсынұлы әрі қарай қырнай түседі, полиграфиялық жағынан қолайлы-қолайсыз жерлерін, оқыту процесіндегі тиімді-тиімсіз жақтарын салмақтайды. Сөйтіп, араб әріптері негізінде лайықтап жасалған қазақ графикасы 1924 жылы Орынборда мау-

¹ Араб тіліне ғана тән кейбір дыбыстар берілмейді.

сымның 12-сінде басталған Қырғыз (қазақ) білім-паздарының тұңғыш съезінде талқыланады. Бұл съезде мынадай мәселелер қойылады: 1) Жазу ережелері (яғни, орфография мәселелері). 2) Әліп-би (яғни, алфавит) мәселесі. 3) Қазақша пән сөздер (яғни, терминология). 4) Ауыз әдебиетін жию шаралары. 5) Оқу, ғылым кітаптарын көбейту шаралары. 6) Бастауыш мектептердің программасы.

А. Байтұрсынұлы реформалаған араб жазуы өз кезеңінде қазақ мәдени дүниесінде үлкен рөл атқарған. Қалың көпшілікті жаппай сауаттандыру ісіне, жазба дүниелердің дамуына, баспа жұмысының жандануына игілікті қызмет еткен, прогрессивтік құбылыс болды. А. Байтұрсынұлының бұл тәжірибесін сол кезде өзге түркі халықтары, мысалы өзбектер мен татарлар үлгі тұтып, олар да өз жазуларына реформа жасайды.

А. Байтұрсынұлы – қазақ балаларының ана тілінде сауат ашуына көп күш жұмсаған адам.

1912 жылы мектеп балаларын қазақша сауаттандыратын әліппені («Оқу құралын») жазғаннан кейін, көп ұзамай енді мектепте қазақ тілін пән ретінде үйрететін оқулық жазуға кіріседі. «Біздің заманымыз – жазу заманы... Сөздік жүйесін, қисынын келтіріп жаза білуге, сөз қандай орында қалай өзгеріліп, қалайша бір-біріне қиындасып, жалғасатын жүйесін білу керек болғандықтан, «қазақтың бастауыш мектебінде басқа білімдермен қатар қазақ тілінің дыбыс, сөз, сөйлем жүйелерін де үйрету керек»* дегенді өзіне міндет етіп алады да, сол міндетті атқару үшін «Тіл – құрал» деген атпен үш бөлімнен (үш кітаптан) тұратын оқулық жазуға кіріседі. Бұл оқулықтың фонетикаға арналған I-бөлімі алғаш рет 1915 жылы жарық көрді. Одан әрі қарай жөнделіп, толықтырылып бірнеше рет басылды. 1927 жылғы Қызылордадағы басылымы 7-нші деп көрсетілген.

Қазақ тілінің морфологиясына арналған II бөлімі бұдан бір жыл бұрын 1914 жылы баспадан шыққан. Ол да қырналып, толықтырылып бірнеше рет (1927 жылғысы 6-басылым) қайта басылған. Синтаксиске арналған III бөлімі де 1916 жылдан бастап 6 рет басылған.

«Тіл – құрал» – қазақ мәдениетінде бұрын болмаған соны құбылыс. Оның жалғыз тіл емес, өзге де пәндерден ойып-үйренетін қазақша жазылған кітап,

* «Тіл – құрал», I тіл танытқыш кітап, Сөз басы.

құрал дегендерді білмей-көрмей келе жатқан қазақ жұртшылығы үшін мүлде тың дүние екендігін автордың өзі де ескертеді. Кітаптың «Сөз басында»: «Тіл – құрал» деген аты қандай жат көрінсе, ішкі мазмұны да әуелгі кезде сондай жат көрінер, үйткені қазақта бұрын болмаған жаңа зат. Халықта бұрын болмаған нәрсе жат көрініп, бірте-бірте бойы үйренген соң қалатын» дейді. Шынында да ол жат болмақ түгіл, бірте-бірте соншама үйреншікті, қазақ балаларының бірнеше буынын тәрбиелеген, 14–15 жыл бойы мектеп оқушыларына ана тілінің табиғатын танытқан ет бауыр дүниеге айналды: «Тіл – құрал» десе, жұртшылық қазақ тілі оқулығын, оқулық десе, тек қана Ахмет Байтұрсынұлын білетін болды.

«Тіл – құрал» тұңғыш оқулық болуымен қатар, бастауыш мектепке, яғни алғашқы 4–5 жыл оқитын шәкірттерге арналғанымен, бұл – қазақ тілінің фонетикалық және грамматикалық құрылымын талдап, жүйелеп, танытып берген. Қазақ тіліндегі тұңғыш ғылыми жұмыстың басы болды. Бұл оқулықтар – «Қазақ тіл білімі» атты ғылым саласының ана тіліміздегі бастамасы және дұрыс жазылған, жақсы бастамасы. Өйткені, қазақ тілінің дыбыстық құрамының классификациясы да, сөз топтарын ажыратып, сөз тұлғаларын көрсетуде де, сөздердің септелу, тәуелдену, жіктелу тәртібін танытуда да, сөйлем түрлерін ажыратуда да күні бүгінге дейін А. Байтұрсынұлының аталған оқулықтарының негізі сақталып келеді. Тілдік әр категорияның классификациясынан бастап, бүкіл терминдеріне дейін қазіргі мектеп грамматикаларынан А. Байтұрсынұлы оқулықтарының ізін табуға болады.

Қазақ тілін талдап-тануда Байтұрсынұлының еңбегін және бір тұрғыдан ерекше атау керек: ол – термин жасаудағы іс-әрекеті. Ғалым қазақ тілі фонетикасы мен грамматикасына қатысты категориялардың әрқайсысына қазақша термин ұсынды. Осы күнгі қолданып жүрген – *Зат есім; Сын есім; Етістік; Есімдік; Одағай; Үстеу; Шылау; Бастауыш; Баяндауыш; Сөйлем; Қаратпа сөз; Қыстырма сөз; Леп белгісі; Сұрау белгісі* деген т. б. сан алуан лингвистикалық ғылыми терминдердің баршасы Ахмет Байтұрсынұлынікі. Бұлардың барлығы дерлік қазақ сөзінің не байырғы мағынасын жаңғырту (өзгерту), не жаңа тұлғадағы сөз жасау арқылы дүниеге келген атаулар, көбі жасанды сөздер. Сонылығына, жа-